

01

อนัตตา-ไกรลาส: ความหมายเชิงสัญลักษณ์ของ
พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพล
อดุลยเดช

Anotatta – Kailash: The Symbolic Meaning
of His Majesty King Bhumibol Adulyadej's
Royal Crematorium

ชนกฤต ลออสวรรณ*

Dhanakrit Laorsuwan

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

บทคัดย่อ

สระโหนดาต สระศักดิ์สิทธิ์ในวรรณกรรมพุทธศาสนา ถูกนำมาใช้ออกแบบเป็นส่วนประดับบริเวณพระเมรุมาศของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ซึ่งถือเป็นครั้งแรกและไม่เคยปรากฏในงานพระเมรุมาศครั้งใดมาก่อน แม้ผู้ออกแบบอธิบายความหมายเชื่อมโยงกับโครงการพัฒนาตามพระราชดำริที่เกี่ยวกับน้ำเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม เมื่อศึกษาคติความเชื่อเกี่ยวกับสระโหนดาตให้ถี่ถ้วนแล้ว พบว่ามีความสัมพันธ์กับความเป็น “พระจักรพรรดิราช” ในอุดมคติและความเป็น “พระโพธิสัตว์” จึงถือว่าเป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ได้อีกด้วย นอกจากนี้ คุณลักษณะสำคัญของสระโหนดาตที่มักจะอยู่คู่กับเขาไกรลาสเสมอนั้น ถือเป็นอีกความหมายหนึ่งที่เชิดชูพระเกียรติยศพระมหากษัตริย์เช่นกัน ในฐานะที่เปรียบเสมือน “พระคิเว” เทพเจ้าผู้สถิตอยู่บนภูเขาดังกล่าว อันสอดคล้องกับคติความเชื่อหลายอย่างของไทยตั้งแต่โบราณ ที่เน้นย้ำความเป็นพระคิเวของพระมหากษัตริย์อีกด้วย ดังนั้น การใช้สระโหนดาตเป็นส่วนประดับพระเมรุมาศครั้งนี้ จึงทำให้พระเมรุมาศมีความหมายเชิงสัญลักษณ์เปรียบดั่งเป็นเขาไกรลาสนั่นเอง

คำสำคัญ: โหนดาต, ไกรลาส, พระเมรุมาศ

A b s t r a c t

Anotatta (so-called Anodat in Thai) the sacred pond mentioned in Buddhist literature was firstly used as a model for the decoration of His Majesty King Bhumibol Adulyadej's royal crematorium. Although the architecture described that "the decorative meaning" was mainly related to the King's royal projects on water resources development, it has been found from the textual (and intertextual) study of *Anotatta* that this sacred pond has been relevant to *Cakravartin* and Bodhisattva ideologies in Thai socio-cultural context. The idea can be modeled for glorifying on kings, as well. The significant characteristic of *Anotatta*, to steadily locate with Mount Kailash: Lord Shiva's divine residence, also meant to emphasize that "the king = Lord Shiva" and has been represented in several cultural aspects for a very long time. The use of *Anotatta* model as the decoration of King Rama the ninth's royal crematorium, therefore, symbolically meant that the funeral structure was Mount *Kailash* itself.

Keywords: Anotatta, Kailash, royal crematorium

บทนำ

การก่อสร้างพระเมรุมาศสำหรับถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช พ.ศ. 2560 ที่ผ่านมานี้ เป็นการสร้างสรรค์ศิลปกรรมไทยอย่างวิจิตรอลังการที่สุดครั้งหนึ่งในสมัยปัจจุบัน เพื่อถวายพระเกียรติยศสูงสุด ซึ่งนอกเหนือจากการสร้างพระเมรุมาศเป็นทรงบุษบกเก้ายอดแล้ว ยังมีการออกแบบตกแต่งที่พิเศษอีกอย่างหนึ่งบริเวณรอบฐานชาลาระดับพื้นดิน นั่นคือ “สระอินดาด” ซึ่งเป็นสระน้ำยาวรอบพระเมรุมาศทั้งสี่ด้าน (ภาพที่ 1) ประดับด้วยรูปสัตว์หิมพานต์ต่างๆ มีน้ำพุหัวสัตว์ 4 ชนิด คือ ช้าง สิงห์ โค ม้า พร้อมประติมากรรมรูปสัตว์ดังกล่าวขนาดใหญ่ประจำทุกด้าน (ภาพที่ 2-5) ถือเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่มีสระอินดาตรอบพระเมรุมาศ

พรธรรม ธรรมวิมล ภูมิสถาปนิกกรมศิลปากร อธิบายแนวความคิดการออกแบบว่า การใช้น้ำเป็นองค์ประกอบหลัก สื่อถึงความผูกพันกับพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 เห็นได้จากโครงการพระราชดำริกว่า 4,000 โครงการที่ส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับน้ำ จึงเป็นที่มาของการสร้างสระอินดาดตกแต่งรอบพระเมรุมาศ โดยออกแบบเป็นสระน้ำที่มีน้ำจริง มีก้อนหินเขมอ และมีสัตว์หิมพานต์ต่างๆ ด้วย (ธัชชัย ยอดพิชัย 2560: 60)

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาสืบย้อนไปถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับสระ

อนินดาต รวมถึงความสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์กับองค์ประกอบต่างๆ ของพระเมรุมาศครั้งนี้ พบว่าความหมายของสระอนินดาตที่พระเมรุมาศครั้งนี้มีมากกว่าการเป็นเพียงแค่เครื่องตกแต่งที่สื่อถึงพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับน้ำเพียงเท่านั้น

ที่มาของเรื่องสระอนินดาต

คำว่า “อนินดาต” มาจากศัพท์คำว่า “อนินตตต” (Anotatta) ในภาษาบาลี ตรงกับรูปศัพท์ในภาษาสันสกฤตว่า “อนวตปต” (Anavatapta) รูปศัพท์ทั้ง 2 ภาษามีความหมายตรงกันว่า “ไม่ร้อน” คติความเชื่อสระอนินดาตน่าจะเป็นเรื่องที่มีเฉพาะในพุทธศาสนาเท่านั้น เนื่องจากไม่พบคำนี้ในวรรณกรรมของศาสนาฮินดูเลย (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล 2552: 239) อย่างไรก็ตาม นักวิชาการชาวตะวันตกมักจะตีความว่า สระอนินดาตเป็นสถานที่เดียวกันกับทะเลสาบมนัสโรวาร (Manasarovar) ซึ่งเป็นทะเลสาบศักดิ์สิทธิ์ใกล้ๆ เขาไกรลาสตามคติศาสนาฮินดูด้วย (Mckay 2015: 120) เรื่องราวของสระอนินดาตปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนามาตั้งแต่รุ่นอรรถกถาภาษาบาลีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา เช่น อรรถกถาปหาราทสูตรในคัมภีร์มโนรพปุณนิ (อรรถกถาอังคุตตรนิกาย) และอรรถกถาโปตลียสูตรในคัมภีร์ปัณณาสุทนี (อรรถกถามัชฌิมนิกาย) ดังมีใจความว่า

“สระโหนดาดล้อมด้วยภูเขา 5 ลูก คือสุทศนภภู จิตรภภู กาฬภภู คันธมาทนภภู ไกรลาสภภู ในภูเขานี้ สุทศนภภูเป็นภูเขาทองสูงสองร้อยโยชน์ ข้างในโค้งสัณฐานเหมือนปากกา ตั้งปิดสระนั้นนั่นแล จิตรภภูเป็นภูเขารัตนะทั้งหมด กาฬภภูเป็นภูเขาแร่พลวง คันธมาทนภภูเป็นยอดเขาที่มีพื้นราบเรียบ หนาแน่นไปด้วยคันธชาติทั้งสิบ คือไม้รากหอม ไม้แก่นหอม กระพี้หอม ไม้เปลือกหอม ไม้สะเก็ดหอม ไม้รสหอม ไม้ใบหอม ไม้ดอกหอม ผลหอม ไม้ลำต้นหอม คารดาษด้วยโอสถนนานาประการ วันอุโบสถข้างแรมจะเรืองแสงเหมือนถ่านไฟคุ

ไกรลาสภภูเป็นภูเขาเงิน ภูเขาทั้งหมดมีส่วนสูงและสัณฐานเสมอกับสุทศนภภู ตั้งปิดสระนั้นนั่นแล ภูเขาทั้งหมดนั้นยังอยู่ได้ด้วยอำนาจเทพดาและนาค แม่น้ำทั้งหลายย่อมไหลไปที่ภูเขาเหล่านั้น น้ำทั้งหมดนั้นก็ไหลไปสู่สระโหนดาดแห่งเดียว ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรไปทางใต้บ้าง ทางเหนือบ้าง ล่องแสงไปที่สระนั้นทางหว่างภูเขาไมโคจรไปตรงๆ ด้วยเหตุนี้นั่นแล สระนั้นจึงเกิดชื่อว่า โหนดาด”

(ปปัญจสูทนี 2552: 85)

คุณลักษณะสำคัญของสระโหนดาดตามที่ปรากฏในคัมภีร์รุ่นอรธกถา รวมถึงคัมภีร์พุทธศาสนาเกี่ยวกับโลกศาสตร์ต่างๆ ในสมัยต่อมา เช่นโลกทิปกसार ไตรภูมิภิกษา ไตรภูมิโลกยวินิจนัยภิกษา เป็นต้น กล่าวไว้คล้ายคลึงกันคือ สระโหนดาดมีภูเขาล้อมรอบ 5 ลูกจึงไม่ถูกรัศมีความร้อนของดวงอาทิตย์ มีน้ำใสเย็น มีท่อน้ำสำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระชินาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า ฤๅษีวิทยากร เทวดาและยักษ์ เป็นต้น ได้ลงสรงน้ำ ขอบสระจะมีมุขยื่นออกไปเป็นรูปหน้าสัตว์ 4 ชนิด คือ หัตถิมุข (หน้าช้าง) สีหมุข (หน้าสิงห์) อูสมุข (หน้าโค) อัสมุข (หน้าม้า) เป็นทางที่แม่น้ำ 4 สายนี้ไหล

ผ่านปากสัตว์นั้นออกไปทางทิศต่างๆ หากไหลจากปากสัตว์ชนิดใด แม่น้ำทิศนั้นก็จะมีสัตว์ชนิดนั้นอาศัยอยู่มาก แม่น้ำที่ไหลออกมามักจะไหลเวียนขวารอบสระก่อน 3 รอบจึงไหลต่อไปโดยตรง ซึ่งแม่น้ำที่ไหลออกทางมุขทิศใดนั้นมีความสำคัญพิเศษ เนื่องจากจะไหลไปจนกระทบแผ่นศิลาและโขดเขาแตกออกมา 5 สายกลายเป็น “ปัญจมหานที” หรือแม่น้ำใหญ่ทั้ง 5 สายในชมพูทวีป คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู และมही (พระสังฆราชเมธี 2549: 174-175)

แม้ในพระไตรปิฎกเอง ก็มีการกล่าวถึงสระอนโธตตแทรกไว้สั้นๆ ด้วย เช่น พระวินัยปิฎก มหาวรรค มีเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องที่เสด็จไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีป แล้วมาฉันภัตตาหารที่บริเวณริมสระอนโธตต ให้ชฎิลอุรุเวลากัสสปฟัง (พระวินัยปิฎก มหาวรรค 2552: 51) เป็นต้น และจะกล่าวถึงมากขึ้นในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ เช่น ในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรกถา (อรรถกถาธรรมบท) ซึ่งมีเรื่องสมณสามเณรปราบพญานาค และตักน้ำในสระอนโธตตมาถวายแด่พระพุทธเจ้า (ธัมมปัทมสูตรกถา 2552: 313-316)

นอกเหนือจากที่ปรากฏในคัมภีร์ภาษาบาลีแล้ว ยังพบว่าเรื่องของสระอนโธตตมีอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาที่เป็นภาษาสันสกฤตด้วยในนามว่า “อนวตปตะ” เช่น ในคัมภีร์อภิธรรมโกศภาษาขะ ซึ่งเป็นอรรถกถาพระอภิธรรมของนิกายสรวาสตีวาทีน กล่าวว่า สระอนวตปตะตั้งอยู่อีกด้านของภูเขาคันธมาหน์ เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำ 4 สาย ได้แก่ คงคา สินธุ วัคขุ และศีตะ (ชานปวีช ทัตแก้ว 2560: 228) และคัมภีร์สมาธิราชสูตรของนิกายมหายาน กล่าวถึงพญานาคอนวตปตะผู้อาศัยในสระดังกล่าว พร้อมนางนาคีและลูกที่มีมากถึง 500 ตัว (พรชัย หะพินรัมย์ 2558: 415) เป็นต้น

งานศิลปกรรมที่สื่อถึงสระอนโธตต

สระอนโธตต ถือเป็นสระศักดิ์สิทธิ์ประจำชมพูทวีป เป็นแหล่งกำเนิดแม่น้ำสำคัญผ่านทางมุขปากสัตว์ทั้งสิ้น คือ ช้าง สิงห์ โค ม้า ดังนั้นงานศิลปกรรมที่สื่อถึงสระอนโธตตในศิลปะไทย จึงมักจะเป็นงานจิตรกรรม

ที่แสดงสภาพภูมิจักรวาลตามคติของพุทธศาสนา โดยที่ภาพสระอโนดาต มักจะปรากฏอยู่ที่บริเวณเบื้องล่างใต้เขาพระสุเมรุลงมาเสมอ (เนื่องจาก ชมพูทวีปตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ) มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว เช่น จิตรกรรมในตำหนักพระพุทโธชาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ มีอายุอยู่ในช่วง พุทธศตวรรษที่ 23 ต่อมาจะปรากฏมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย เช่น จิตรกรรมในอุโบสถวัดดุสิตาราม วัดทองธรรมชาติ และหอไตรวัดระฆัง โฆสิตาราม เป็นต้น และที่สำคัญคือ ในสมุดไตรภูมิซึ่งเป็นจิตรกรรมบน สมุดไทยที่พรรณนาเรื่องภพภูมิต่างๆ ตามคติพุทธศาสนา ก็มักจะปรากฏ ภาพสระอโนดาตอยู่เสมอมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว (ภาพที่ 6) ส่วนงาน ประณีตศิลป์อื่นๆ ที่ปรากฏภาพสระอโนดาตนั้น ก็มีตัวอย่างเช่น ภาพลาย รดน้ำบนตู้พระธรรมศิลปะอยุธยาตอนปลาย ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา ซึ่งปรากฏสระอโนดาตเป็นส่วนหนึ่งของภพภูมิจักรวาล เช่นเดียวกับจิตรกรรมฝาผนัง ภาพประดับมุกที่ฝาพระบาทของพระพุทธ ไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งก็มีสระอโนดาต และถือเป็นสัญลักษณ์มงคล 1 ใน 108 อย่าง (อัญจตรสตามหามงคล) ที่มักจะ ปรากฏบนรอยพระพุทธรูป เป็นต้น

สำหรับสถาปัตยกรรมไทยที่สร้างตามคติสระอโนดาตนั้นแทบไม่ ปรากฏเลย แม้ว่าสถาปัตยกรรมสระอโนดาตจะปรากฏในพื้นที่ข้างเคียง อย่างกัมพูชาก็ตาม นั่นคือ “ปราสาทนาคพัน” ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ให้ สร้างขึ้นเป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมมีท่อน้ำเป็นรูปหน้าช้าง สิงห์ ม้า และหน้า มนุษย์แทนที่โค เชื่อว่าสระอโนดาตจะคงอยู่จนแห้งเหือดเป็นสถานที่สุด ท้ายเมื่อสิ้นกัป ด้วยเหตุนี้อาณาจักรที่มีสระนี้จะมียุยืนยาวเท่ากับโลก นี้ (มาดแลน จีโต 2546: 108)

สระน้ำรอบพระเมรุมาศ: อโนดาต หรือ มหาสมุทร?

ดังข้อมูลที่เราพบทั่วไปแล้วว่า การออกแบบพระเมรุมาศพระบาท สมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชครั้งนี้ ภูมิสถาปนิกของกรม

ศิลปากรตั้งใจให้มีสระอนโศดาตเป็นเครื่องตกแต่งอย่างแน่นนอน อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตที่น่ากังขาอยู่ว่า ในเมื่อพระเมรุมาศสะท้อนถึงความเป็น “เขาพระสุเมรุ” อันเป็นศูนย์กลางของจักรวาลตามคติทางพุทธศาสนา ซึ่งในคัมภีร์โลกศาสตร์ต่างๆ ล้วนกล่าวตรงกันว่าสิ่งที่รายล้อมเขาพระสุเมรุ นั่นคือ เขาสัตตบริภัณฑ์ 7 ชั้น เรียงรายลดหลั่นกันลงมา ระหว่างเขาเหล่านั้นกับเขาพระสุเมรุมีห้วงน้ำชื่อว่า “สีหันทรสมุท” ล้อมรอบโดยตลอด อีกทั้งเมื่อพ้นแนวเขาสัตตบริภัณฑ์ก็ยังมี “โลณสมุท” เป็นห้วงน้ำใหญ่ที่ตั้งของทวีปทั้งสี่อีกด้วย (พระยาธรรมปรีชา 2520: 118-122) ดังนั้น สระน้ำที่อยู่รอบพระเมรุมาศคราวนี้ จึงน่าจะอธิบายว่าเป็น สีหันทรสมุท หรือ โลณสมุท จึงจะถูกต้องสอดคล้องกับเรื่องราวในคัมภีร์โลกศาสตร์ ดังที่กล่าวมามากกว่าที่จะเป็นสระอนโศดาตในปาทิมพานต์

หากพิจารณาให้ดีจะพบว่า เหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่จัดสร้างสระอนโศดาตรอบพระเมรุมาศครั้งนี้ คงมาจากเรื่องความงามทางศิลปกรรม เนื่องจากลักษณะสีหันทรสมุทนั้น ในคัมภีร์มักกล่าวไว้ว่าเป็นมหาสมุทที่ว่างเปล่าไม่มีสิ่งมีชีวิตใดๆ ส่วนโลณสมุทก็มีแต่เหล่าปลาใหญ่ 7 จำพวกเท่านั้น (พระยาธรรมปรีชา 2520: 128) หากนำคติเรื่องมหาสมุทล้อมรอบเขาพระสุเมรุมาใช้ออกแบบเป็นสระน้ำตกแต่งรอบพระเมรุมาศ ก็คงเป็นเพียงสระน้ำเปล่าๆ หรือมีแต่ประติมากรรมรูปปลาขนาดต่างๆ ประดับในสระเท่านั้น ไม่งดงามอลังการเท่าการออกแบบให้เป็นสระอนโศดาต ซึ่งมีลักษณะสำคัญตามคัมภีร์ที่จะต้องมียูบสัตว์ 4 ชนิด คือ ช้าง สิงห์ โค ม้า เป็นทางที่แม่น้ำทั้ง 4 สายไหลผ่านปากสัตว์นั้นออกไปทางทิศต่างๆ หากน้ำไหลจากปากสัตว์ชนิดใดไปทางใดแม่น้ำทางทิศนั้นก็จะมีสัตว์ชนิดนั้นอาศัยอยู่มาก ดังนั้นช่างจึงสามารถสร้างสรรค์ประติมากรรมสัตว์หิมพานต์นานาชนิดเพื่อประดับสระอนโศดาตได้เต็มที่ ดูแล้วงดงามตระการตากว่าสระน้ำที่มีแต่ปลาเท่านั้นหากจะสร้างขึ้นตามบริบทความเป็นมหาสมุท

น้ำจากโหนดต สิ่งคู่ควรแก่พระจักรพรรดิราช

น้ำจากสระโหนดตถือเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์มีฤทธาภาพ ดังจะเห็นได้จากเรื่องสมณสามเณร ในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกา ซึ่งกล่าวว่าน้ำจากสระโหนดตสามารถรักษาอาการป่วยของพระอนุรุธะได้ และพระพุทธเจ้าทรงระบุเจาะจงว่ามีพระประสงค์จะทรงใช้น้ำจากสระดังกล่าวเท่านั้น (ธัมมปัทฏฐกา 2552: 317) นอกจากพระพุทธเจ้าแล้ว มหาบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ในอุดมคติอย่าง “พระจักรพรรดิราช” ก็เป็นผู้ที่คู่ควรแก่การสงวนน้ำจากสระโหนดตเช่นกัน เนื่องจากทรงมีพระราชอำนาจตลอดทั่วชมพูทวีปและทรงเป็นเจ้าของสระโหนดต ดังปรากฏในคัมภีร์ทีปวงศ์ ซึ่งเป็นพงศาวดารลังกาฉบับที่เก่าที่สุด ตอนที่กล่าวถึงพระเจ้าปิยทัสสนะ (พระเจ้าอโศกมหาราช) ความว่า “อำนาจของพระองค์แผ่ไปตลอดชมพูทวีป อันเป็นราชอาณาจักรของพระองค์ มีสระใหญ่อยู่สระหนึ่งชื่อโหนดต อยู่บนยอดเขาหิมพานต์ พวกเทวดาได้ตักน้ำอันประกอบด้วยสรรพโอสถมาถวายวันละ 16 หม้อ” (พระคัมภีร์ทีปวงศ์ 2557: 34)

คติเรื่องสระโหนดตที่สัมพันธ์กับพระจักรพรรดิราช คงเป็นที่รับรู้กันในเอเชียอาคเนย์มานานแล้วเช่นกัน ดังมีหลักฐานบนรอยพระพุทธรูประดับมุขศิลปะล้านนาจากวัดพระสิงห์ อยุธยาพุทธศตวรรษที่ 21 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 319) มีลวดลายเป็นภาพชมพูทวีปอยู่ที่เบื้องล่างของเขาศรีสุเมรุ (ภาพที่ 7) ลักษณะเป็นพื้นที่วงรูปไข่ มีรูปสระทั้ง 7 สระเป็นรูปสี่เหลี่ยมปรากฏในวงรูปไข่นั้น สระตรงกลางที่มีขนาดใหญ่ที่สุดคือสระโหนดต เนื่องจากมีลายเส้นเป็นตัวแทนสายน้ำไหลออกมาจากสระดังกล่าว 5 สายหมายถึงปัญจมหานที เบื้องล่างของสระโหนดตปรากฏภาพบุคคลทรงเครื่องประทับขัดสมาธิอยู่บนบัลลังก์ แวดล้อมด้วยรัตนชาติทั้ง 7 ประการ เช่น จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว เป็นต้น บ่งบอกว่าบุคคลทรงเครื่องนี้ก็คือพระจักรพรรดิราช สายน้ำปัญจมหานทีที่ไหลผ่านลงมาจึงเสมือนเป็นการส่งองค์พระจักรพรรดิราชด้วย

คติเรื่องน้ำจากสระโหนดตยังสัมพันธ์กับพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

ของพระมหากษัตริย์ไทยอีกด้วย นั่นคือขั้นตอนการสงรมูรธาภิเษกตามโบราณราชประเพณี ที่พระมหากษัตริย์จะต้องสงรมน้ำอภิเษกจากปัญจมหานที (อันเชื่อว่ามีต้นกำเนิดจากสระอโนดาต) ซึ่งธรรมเนียมเดิมตั้งแต่สมัยอยุธยา นั้นใช้น้ำตักจากสระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่ที่แขวงเมืองสุพรรณบุรีเป็นหลัก โดยที่สระดังกล่าวมีการตั้งนามตามอย่างปัญจมหานทีด้วย เช่น สระคา (คงคา) เป็นต้น ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงมีการเพิ่มน้ำ “เบญจสุทธคงคา” ที่ตักจากแม่น้ำสายสำคัญในไทย 5 สายอีกด้วย (นภาพร เล้าสินวัฒนา 2549: 23-24) จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 หลังจากเสด็จพระราชดำเนินประพาสอินเดียแล้ว จึงได้มีการนำน้ำจาก “ปัญจมหานที” ในรัชสมัยประเทศคืออินเดียมาใช้จริงในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. 2416 (เรื่องราวราชาภิเษกและจดหมายเหตุบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ 5 2509: 50) คิดนี้จึงเท่ากับว่าองค์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระจักรพรรดิราชผู้มีสิทธิธรรมในการสงรมน้ำจากสระอโนดาตเช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช ดังนั้นการที่มีสระอโนดาตประดับพระเมรุมาศครั้งนี้ จึงอาจแสดงถึงการเฉลิมพระเกียรติยกย่องพระราชสถานะของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชว่าทรงเป็น “พระจักรพรรดิราช” ผู้เป็นเจ้าของสระอโนดาตและคู่ควรกับการอภิเษกด้วยน้ำจากสระอโนดาตตามคติดั้งที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

สระอโนดาตกับปณิธานแน่วแน่ของพระโพธิสัตว์

การออกแบบพระเมรุมาศครั้งนี้ นอกเหนือจากคติเรื่องสมมติเทพที่เปรียบองค์พระมหากษัตริย์ว่าทรงเป็นดังพระนารายณ์อวตารแล้ว ยังสะท้อนถึงคติความเชื่อเรื่องความเป็น “พระโพธิสัตว์” อีกด้วย กล่าวคือนอกจากน้ำพระราชหฤทัยที่ทรงพระเมตตาช่วยเหลือสรรพสัตว์และอาณาประชาราษฎร์แล้ว เมื่อยามที่เสด็จสู่สวรรคาลัย พระองค์ก็จะเสด็จคืนกลับขึ้นไปประทับบนสวรรค์ชั้นดุสิตตามเดิม (รัชชย ยอดพิชัย 2560: 76) ดังนั้นจึงมีการประดับรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งภายในซุ้มบันแถลงชั้นสูงสุดของ

บุษบกพระเมรุมาศนี้เพื่อสื่อถึงความเป็นพระโพธิสัตว์นี้ด้วย (ภาพที่ 8)

ในคัมภีร์มิลินทปัญหา พระนาคเสนเถระได้กล่าวอุปมาเปรียบเทียบ น้ำพระทัยอันแน่วแน่ของ “พระโพธิสัตว์” ผู้บำเพ็ญบารมีมาครบถ้วน 4 อสงไขยแสนกัปป์ ว่าเปรียบดั่งน้ำอันไหลมาจากสระอโนดาตลงสู่แม่น้ำคงคา ไหลต่อมาจนถึงมหาสมุทรและไหลไปจนถึงปากบาตาล หากสายน้ำดังกล่าว นั้นไม่อาจไหลทวนกลับขึ้นใด น้ำพระทัยอันมั่นคงขององค์พระโพธิสัตว์ ที่บำเพ็ญเพียรเพื่อปรารถนาจะบรรลुพระโพธิญาณ ก็ย่อมตั้งมั่นมุ่งสู่หนทาง บรรลุธรรมนั้นเช่นกันโดยไม่ทวนกลับไปอาลัยแก่สมบัติบรมจักรใดๆ อีกเลย (พระญาณวิจิตร 2468: 686-687) ด้วยเหตุนี้เอง สระอโนดาตที่อยู่รอบพระ เมรุมาศและมีน้ำพุไหลจากปากสัตว์ตามทิศต่างๆ จริง จึงถือเป็นการเน้นย้ำ ถึงความเป็น “พระโพธิสัตว์” ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพล อดุลยเดช ผู้ซึ่งมีน้ำพระราชหฤทัยแน่วแน่มั่นคงตั้งวิถีสายน้ำจากสระอโนดาต ที่พระนาคเสนเถระได้กล่าวอุปมาไว้ได้ด้วยเช่นกัน

เขาไกรลาสคู่กับสระอโนดาต

จากข้อมูลในวรรณกรรมพุทธศาสนาทั้งที่เป็นอรรถกถาและคัมภีร์โลก ศาสตร์ฉบับต่างๆ ที่มีเรื่องสระอโนดาต ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นลักษณะ สำคัญประการหนึ่งคือ ในบรรดาภูเขาสำคัญที่อยู่รอบสระอโนดาตนั้น มีเขา ลูกหนึ่งที่ชื่อว่า “ไกรลาสภู” ซึ่งเป็นชื่อที่พ้องกับ “เขาไกรลาส” (Kailash) ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อว่าเป็นที่ประทับของพระศิวะตามคติของศาสนาฮินดู อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาก็ไม่เคยมีการระบุว่าเขาไกรลาสภูที่อยู่ ริมสระอโนดาต เป็นภูเขาลูกเดียวกันกับเขาไกรลาสที่เป็นวิมานของพระ ศิวะแต่อย่างใด

คัมภีร์โลกศาสตร์เล่มแรกและเล่มเดียวที่กล่าวว่าไกรลาสภูริมสระ อโนดาตคือเขาไกรลาสของพระศิวะ คือ “ไตรภูมิิกถา” หรือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) ในช่วงปลาย พุทธศตวรรษที่ 19 ดังมีข้อความระบุไว้ว่า “ในจอมเขาไกรลาสนั้นแล ว่ามี

เมืองอันหนึ่งเที่ยวร่ำเงินแลทองแลมีฝูงกินรียู่แห่งนั้น บ้านเมืองแห่งนั้น
สนุกนั้นักหนาดั่งเมืองไตรตรึงชาสวรรค์ แลเมืองนั้นพระปรเมศวร ๘ อยู่
นั้นแล” (พระมหาวรรณราชาที่ 1 พญาสิทธิ 2530: 408) ซึ่งน่าแปลกใจว่า
แม้แต่คัมภีร์โลกศาสตร์สมัยหลังลงมา อย่างเช่น ไตรภูมิโลกวิจิตรนิยาย
(สำนวนที่ 2) ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และมีราย
ละเอียดของภพภูมิต่างๆ เพิ่มมากกว่าไตรภูมิพระร่วง ก็ไม่มีการระบุยืนยัน
เรื่องไกรลาสภูมิคือเขาไกรลาสของพระศิวะเลย

แม้ข้อมูลยืนยันจากคัมภีร์ต่างๆ จะมีน้อยมาก แต่งานศิลปกรรมโดย
เฉพาะจิตรกรรมในสมุดไตรภูมิตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา หากมีการเขียน
ภาพสระอโนดาต ก็มักจะมีข้อความระบุยืนยันว่าเขาไกรลาสภูมินั้นเป็นที่
ประทับพระอิศวร (พระศิวะ) ด้วยเสมอ อันแสดงถึงการรับรู้คติดังกล่าว
อย่างชัดเจนในแง่ศิลปกรรม เช่น ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่
6) ซึ่งมีผู้กำหนดอายุไว้ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล
2552: 104) ก็มีข้อความกำกับภาพที่เน้นย้ำถึง 2 ครั้งว่า “เขามณีชื่อไกรลาส
ภูมฺรไปยด้วยเงิน 200 โยช พระอิศวรอยู่” และ “เขาไกรลาสล้อมอโนดต
พระอิศวรอยู่” (สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม
1 2542: 72-73)

คติที่เชื่อว่าเขาไกรลาสริมสระอโนดาตเป็นที่ประทับของพระศิวะนั้น
เป็นที่รับรู้อย่างชัดเจนในราชสำนักสยามมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว ดังจะเห็น
ได้จาก “พระราชพิธีโสกันต์” ซึ่งเป็นพระราชพิธีสำคัญสำหรับพระราชโอรส
พระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ ซึ่งหากมีฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าฟ้า เมื่อจะ
โสกันต์ (โกนจุก) ก็ต้องมีการสร้างเขาไกรลาสเพื่อใช้เป็นທີ່สำหรับสรงน้ำ เขา
ไกรลาสดังกล่าวมีโครงสร้างเป็นไม้ปิดด้วยกระดาดตกแต่งอย่างสวยงาม
บนยอดเขามีบุษบกเป็นวิมานพระศิวะ เชิงเขาดั่งพระแท่นสรงสมมติเป็น
สระอโนดาตโดยมีน้ำพุรูปสัตว์ทั้ง 4 ชนิด (ณัฐภัทร นววิจิตร 2518:
23-24) ซึ่งธรรมเนียมดังกล่าวยังคงเหลือหลักฐานเป็นเขามอกอด้วยหิน
ธรรมชาติแห่งหนึ่งที่เรียกว่า “เขาไกรลาส” ตั้งอยู่ที่มunteวันตกเฉียงใต้

ของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง เขามอนี้มีปราสาท ยอดปราสาทขนาดย่อมบนยอดเขาเสมือนเป็นวิมานของพระศิวะ และมี ประติมากรรมรูปสัตว์ทั้ง 4 ชนิด คือ ช้าง สิงห์ โค ม้า ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ ของสระโนดาตและมีท่อน้ำที่ปากสามารถพ่นน้ำได้ระดับอยู่ตรงกลางเขานั้น สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อเป็นที่สรงในพระราชพิธีโสกันต์และ เกศากันต์สำหรับพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้า (หม่อมราชวงศ์แน่นน้อย ศักดิ์ศรี 2531: 21)

ด้วยเหตุนี้ จึงอาจสรุปได้ว่าคติความเชื่อเรื่องเขาไกรลาสในวัฒนธรรม ไทย เป็นการผสมผสานแนวคิดจาก 2 ศาสนาเข้าด้วยกัน คือ คติทางพุทธ ศาสนาที่เชื่อว่าสระโนดาตมีภูเขาล้อมรอบซึ่งหนึ่งในนั้นคือเขาไกรลาส และเขาไกรลาสดังกล่าวก็เป็นที่พักของพระศิวะ สอดคล้องตามคติของ ศาสนาฮินดูด้วย

พระเมรุมาศคือเขาไกรลาส พระมหากษัตริย์คือพระศิวะ

การที่มีสระโนดาตเป็นส่วนประดับพระเมรุมาศของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทำให้พระเมรุมาศครั้งนี้มีความหมายเชิง สัญลักษณ์ในฐานะของ “เขาไกรลาส” ด้วยตามคติที่ได้กล่าวมาแล้ว หากพิจารณาถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระเมรุมาศที่ถูกออกแบบให้มีฐานซ้อนลดหลั่นกันหลายชั้น ก็สอดคล้องกับลักษณะของเขาไกรลาสในทาง ศิลปกรรมที่สามารถแสดงเป็นรูป “ฐานเป็นชั้นซ้อนลดหลั่นกัน” ได้ด้วย ดัง ตัวอย่างในภาพสลักเรื่องราวอนุครมูรติ (ทศกัณฐ์โยกเขาไกรลาส) ที่หน้า บันบรรณาลัยของปราสาทบันทายสรี ประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 9) เป็นต้น อีกทั้งคติสำคัญในลัทธิเทวราชาเรื่องการสร้างปราสาทบนฐานเป็นชั้นเพื่อ ประดิษฐานพระเทวราช (ศิวลึงค์) ประจำองค์พระมหากษัตริย์ในอารยธรรม ขอมโบราณ ยังเป็นข้อยืนยันเรื่องสถาปัตยกรรมที่มีฐานซ้อนเป็นชั้นหมายถึง เขาไกรลาสได้อย่างชัดเจนด้วย (เชษฐ ติงส์กุลลี 2558: 227)

แม้ว่าแนวคิดของ ก่อเกียรติ ทองผุด นายช่างศิลปกรรมผู้ออกแบบ

พระเมรุมาศ จะเน้นย้ำพระราชสถานะความเป็น “พระนารายณ์” ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เป็นหลักสำคัญในการออกแบบพระเมรุมาศครั้งนี้ (ธัชชัย ยอดพิชัย 2560: 76) แต่เมื่อพระเมรุมาศครั้งนี้สามารถแปลความหมายเชิงสัญลักษณ์เสมือนเป็นเขาไกรลาสได้ด้วยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ก็จะมีพระราชนิพนธ์สถานะเชิงสัญลักษณ์เปรียบประดุจ “พระศิวะ” ผู้สถิตอยู่บนเขาไกรลาสด้วยนั่นเอง สอดคล้องกับพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2470: 2) เกี่ยวกับคติเรื่องพระเจ้าแผ่นดินในหนังสือตำนานสุสานหลวง ความว่า “พระเจ้าแผ่นดินเป็นพระอิศวรหรือพระนารายณ์แบ่งภาคลงมาบำรุงโลก” ซึ่งในวัฒนธรรมไทยก็มีหลักฐานหลายอย่างบ่งบอกคติความเชื่อว่าองค์พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนพระศิวะได้เช่นกัน นอกเหนือจากคติการเป็นอวตารของพระนารายณ์ที่มักกล่าวถึงโดยทั่วไปอยู่แล้ว อย่างเช่น เมื่อประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก มีขั้นตอนที่พราหมณ์จะต้องร่ายเวทสรรเสริญศิวาลัยไกรลาส เชิญพระศิวะให้เสด็จลงมาสถิตในองค์พระมหากษัตริย์ด้วย (นภาพร เล้าสินวัฒนา 2549: 40) ซึ่งภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ อันเป็นมณฑลสำคัญพิธีสำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยรัตนโกสินทร์ ยังปรากฏจิตรกรรมฝาผนังภาพพระศิวะประทับบนเขาไกรลาสที่ผนังเหนือพระทวาร “เทวราชมเหศวร” ซึ่งหมายถึง ประตูของพระอิศวร (พระศิวะ) อันเป็นทางเสด็จเฉพาะพระมหากษัตริย์เท่านั้นเวลาออกมหาสมาคม ดังนั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินผ่านพระทวารนี้ก็เปรียบเสมือนว่าพระองค์คือพระศิวะ (นภาพร เล้าสินวัฒนา 2549: 69)

นอกจากนี้ในเอกสารโบราณตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์หลายชิ้น มักจะมีการกล่าวพระนามของพระมหากษัตริย์ไทยหลายพระองค์คล้ายคลึงกันว่า “สมเด็จพระเอกาทศรถหรือศิวบรมนารถบพิตร” เช่น ในจารึกเรื่องชะลอพระพุทไธยาสน์และสร้างวิหารวัดป่าโมก เมืองอ่างทอง พ.ศ. 2271 รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา

ภาค 1 2510: 56) และในศุภอักษร เรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ จ.ศ. 1171 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173 2513: 12) เป็นต้น

สัญลักษณ์อีกอย่างหนึ่งที่น่าจะมีความหมายสัมพันธ์กับการยกย่องพระราชสถานะเปรียบประดุจพระคเณศผู้ประทับบนยอดเขาไกรลาส ก็คือประติมากรรมรูป “พระพิเนกและพระพินาย” ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่บริเวณฐานชालาชั้นที่ 2 ริมบันไดด้านตะวันตกของพระเมรุมาศ ประติมากรรมทั้งสององค์นี้มีลักษณะคล้ายกันคือเป็นเทพที่มีเศียรเป็นช้าง แต่มีข้อแตกต่างกันในเรื่องของสีพระวรกายและของที่ทรงถือ คติความเชื่อเรื่องพระพิเนกและพระพินายนั้นมีเฉพาะในวัฒนธรรมไทย ซึ่งมีการกล่าวถึงเทพทั้งสององค์นี้ในบทละครเรื่องรามเกียรติ์สมัยรัชกาลที่ 1 ตอนที่พระคเณศไปปราบอสูรตรีบุรุษ และตอนที่เทพต่างๆ อาสาแบ่งภาคลงมาเป็นวานรช่วยฝ่ายพระราม ตันคำของเทพทั้งสององค์นี้น่าจะมาจากลักษณะของ “พระคเณศ” เทพเจ้าองค์สำคัญในศาสนาฮินดูซึ่งมีเศียรเป็นช้างนั่นเอง ในหนังสือสมณญาณรามเกียรติ์อธิบายไว้ว่า พระนามของเทพทั้งสององค์นี้มาจากพระนามภาษาสันสกฤตของพระคเณศ นั่นคือ วิฆเนศและวินายก ทั้งพระพิเนกและพระพินายเป็นโอรสของพระอิศวร (พระคเณศ) จึงมีบทบาทในการยกทัพตามเสด็จพระอิศวรไปปราบอสูรตรีบุรุษ (พระสารประเสริฐ 2515: 89)

สำหรับตำแหน่งที่ประดิษฐานรูปพระพิเนกและพระพินาย ณ พระเมรุมาศครั้งนี้ก็น่าจะมีความหมายด้วย เนื่องจากตำแหน่งดังกล่าวอยู่ริมบันไดทางทิศตะวันตกของพระเมรุมาศคือด้านพระที่นั่งทรงธรรม (ภาพที่ 10) ซึ่งเป็นทางเสด็จสำหรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 10 เมื่อจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระเมรุมาศ ดังนั้นจากคติเรื่องพระพิเนกและพระพินายทรงเป็นโอรสของพระคเณศ จึงมีความหมายสอดคล้องกับการที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 10 เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชพอดิ และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินผ่านทางบันไดดังกล่าวขึ้นสู่พระเมรุมาศเพื่อถวายบังคมและถวายพระเพลิงพระบรม

ศพ ก็เปรียบเสมือนเทพผู้เป็นโอรสกำลังขึ้นไปเฝ้าพระศิวะผู้เป็นพระราชบิดาบนยอดเขาไกรลาสนั่นเอง

บทสรุป

จากที่กล่าวทั้งหมดมานี้จะเห็นได้ว่า สระอนินดาตซึ่งจัดสร้างอย่างวิจิตรบรรจงสำหรับพระเมรุมาศครั้งนี้ จึงไม่ได้เป็นเพียงเครื่องประดับภูมิทัศน์ที่งดงามเท่านั้น แต่ยังอาจมีความหมายสะท้อนถึงพระราชสถานะอันสำคัญของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ว่าทรงเป็นดังพระจักรพรรดิราชและพระโพธิสัตว์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ และด้วยความสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ระหว่างสระอนินดาตกับเขาไกรลาสที่ประทับของพระศิวะ จึงอาจนำมาอธิบายประกอบหลักฐานต่างๆ ได้ว่าพระเมรุมาศครั้งนี้ก็เปรียบเสมือนเขาไกรลาส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงสถิตอยู่ในฐานะพระศิวะตามคติความเชื่อแต่โบราณของไทยได้อีกด้วย

ภาพที่ 1 พระเมรุมาศซึ่งมีสระอโนดาตเป็นส่วนประดับรอบฐานชั้นล่าง

ภาพที่ 2 น้ำพุหน้าช้างและประติมากรรมรูปช้าง ที่สระอโนดาตด้านทิศเหนือ

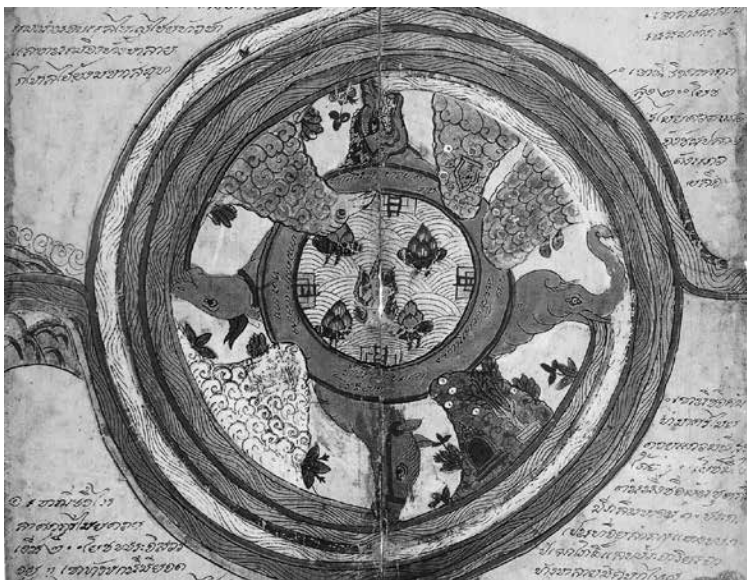
ภาพที่ 3 น้ำพุหน้าสิงห์และประติมากรรมรูปสิงห์ ที่สระอนาคตาด้านทิศตะวันออก

ภาพที่ 4 น้ำพุหน้าโคและประติมากรรมรูปโค ที่สระอนาคตาด้านทิศใต้

ภาพที่ 5 น้ำพุหน้าม้าและประติมากรรมรูปม้า ที่สระโนนาคาด้านทิศตะวันตก

ภาพที่ 6 จิตรกรรมภาพสระโนนาคาด ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมัยอยุธยา
(ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1, 2542. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
หน้า 73)

ภาพที่ 7 “พระจักรพรรดิราชและปัญจมหานที” งานประดับมุกบนรอยพระพุทธรูป ศิลปะล้านนา จากวัดพระสิงห์

ภาพที่ 8 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ ในซุ้มบันแถลงชั้นบนสุดของบุษบกประธานพระเมรุมาศ

ภาพที่ 9 หน้าบันภาพสลักเรื่อง “ราวณนุครหุมรติ” (ทศกัณฐ์โยกเขาไกรลาส) ปราสาทบันทายสรี ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 10 ประติมากรรมรูปพระพิเนกและพระพินาย บริเวณบันไดทางเสด็จขึ้นสู่พระเมรุมาศด้านทิศตะวันตก

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173, 2513. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.
- ชานบัวชัช ทัดแก้ว, 2560. “สุนทรภู่รพตในจักรวาลวิทยาอินเดียและสยาม.” **เสด็จสู่แดนสรวง ศิลปะ ประเพณี และความเชื่อในงานพระบรมศพและพระเมรุมาศ**. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.
- เชษฐ์ ดิงสัญชลี, 2558. **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. นนทบุรี: มิวเซียมเพรส.
- ณัฐภัทร นาวิกชีวิน, 2518. **พระราชพิธีโสกันต์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2470. **ตำนานสุสานหลวง**. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ.
- ธัชชัย ยอดพิชัย, 2560. “ความพิเศษของพระเมรุมาศ รัชกาลที่ 9.” **สู่ฟ้าเสวยสวรรค**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- “ธัมมปทีฎฐกถา”, 2552. **พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาลา ธรรมบท เล่ม 4**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- นภาพร เล้าสินวัฒนา, 2549. **การเสด็จขึ้นครองราชย์ พระราชพิธี คติ ความหมาย และสัญลักษณ์ แห่ง “สมมติเทวราช”**. นนทบุรี: มิวเซียมเพรส.
- เน่งน้อย คักดีศรี, หม่อมราชวงศ์, 2531. **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ.
- “ปปัญจสูทนี”, 2552. **พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิม ปิณาสก ภาค 2 เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาค 1**, 2510. พระนคร: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี.
- พรชัย หะพินรัมย์, 2558. **การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์สมาธิราชสูตร** วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- พระคัมภีร์ที่ปวงค์**, 2557. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- พระญาณวิจิตร (สิทธิ โจนนานนท์), 2468. **มิลินทปัญหา เล่ม 2**. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวรราชวรางกูร ป.ศ. 2468.
- พระมหาธรรมราชาที่ 1 พญาลิไท, 2530. **ไตรภูมิิกถา = Traibhumikatha: the story of the three planes of existence by King Lithai**. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป.

พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), 2520. **ไตรภูมิโลกวิจฉยถา ฉบับที่ 2**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

“พระวินัยปิฎก มหาวรรค”, 2552. **พระไตรปิฎกและอรรถถา แปล พระวินัยปิฎก มหาวรรค ภาค 1**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระสังฆราชเมธีกร, 2549. **โลกที่ปกสาร**. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

พระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป), 2515. **สมณิกานรณมเกียรตี**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป.

มาดแลน จิโต, 2546. **ประวัติเมืองพระนครของขอม**. (แปลโดย ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศดิลกุล). กรุงเทพฯ: มติชน.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2552. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดไตรภูมิ วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**, กรุงเทพฯ.

เรื่องราวชาภิเษก และจดหมายเหตุบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ 5, 2509. พระนคร: กรมศิลปากร.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556. **ศิลปะล้านนา**. กรุงเทพฯ: มติชน.

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1, 2542. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ภาษาอังกฤษ

Mckay A., 2015. **Kailas Histories: Renunciate Traditions and the Construction of Himalayan Sacred Geography**. Leiden: Brill.